

ВИПУСК 7.

**ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ
2023 РОКУ**

СТІЙКІСТЬ ТА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Періодичний звіт на основі
моніторингових матеріалів
з обраних регіонів України

ВИПУСК 7.
ТРАВЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ
2023 РОКУ

СТІЙКІСТЬ ТА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Періодичний звіт на основі
моніторингових матеріалів
з обраних регіонів України

СТІЙКІСТЬ ТА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ. Періодичний звіт на основі моніторингових матеріалів з обраних регіонів України. **ВИПУСК 7. ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2023 РОКУ** / Український незалежний центр політичних досліджень. Київ. Серпень 2023. 34 с.

Цей звіт підготувала команда Українського незалежного центру політичних досліджень у межах діяльності Національної платформи стійкості та згуртованості. Ця громадська ініціатива започаткована в лютому 2018 року (попередня назва – Національна платформа «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію»).

Діяльність Національної Платформи спрямована на посилення національної стійкості України. Шлях до цього – забезпечення діалогових практик у суспільстві, надання пропозицій владі у виробленні відповідних політик, зокрема щодо стійкості та соціальної згуртованості, а також забезпечення суспільної обізнаності в цих процесах. Ініціатива реалізується за фінансової підтримки Європейського Союзу в межах проєкту «Побудова стійкості у конфлікті шляхом діалогу».

Звіт базується на даних про події у 12 областях України, що мають значення для формування політики національної стійкості. Відбір областей здійснено на основі аналізу процесів згуртованості мешканців Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Львівської і Закарпатської областей внаслідок розгортання воєнних дій. Для збору даних ми вирізняємо тимчасово окуповані території, прифронтові та деокуповані території, території, що розташовані в тилу.

УНЦПД висловлює подяку за надані матеріали учасникам Регіональної мережі Національної платформи стійкості та згуртованості – Дмитрові Арабаджієву, Надії Бабарикіній, Дементію Белому, Анатолію Бойку, Ігорю Доцякові, Михайлові Золотухіну, Оксані Івасів, Олені Литвин, Наталії Нечаєвій-Юрійчук, Олені Ніжельській, Андрію Романенкові, Дмитрові Тужанському, Назару Хамулякові.

Укладачі звіту – Світлана Горобчишина (текст), Ольга Коваленко (координаторка Регіональної мережі Національної платформи стійкості та згуртованості), Валерія Скворцова (координаторка проєкту), Світлана Конончук (загальна редакція)
Літературна редакторка – Мар'яна Добоні
Дизайнер – Сергій Буравченко

Зміст цієї публікації є цілковитою відповідальністю авторів і не обов'язково відображає офіційну позицію Європейського Союзу.

Публікація доступна на сайті Національної платформи стійкості та згуртованості <http://national-platform.org/> та сайті УНЦПД www.ucipr.org.ua.

ЗМІСТ

РЕЗЮМЕ	05
I. I. ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ	09
1. Зміни в системі управління	09
1.1. Рішення окупаційної влади	09
1.2. Доступ до публічної інформації	11
2. Гуманітарна ситуація	12
2.1. Фільтраційні дії окупаційної влади	12
2.2. Дії окупаційної влади щодо рекрутингу в збройні формування	12
2.3. Евакуація	13
3. Робота над ідентичністю	13
3.1. Зміни в стандартах освіти	14
3.2. Свобода віросповідання	14
II. ПРИФРОНТОВІ ТА ДЕОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ	15
1. Зміни в системі управління	15
1.1. Рішення влади, що позначилися на згуртованості	15
1.2. Доступ до публічної інформації / інформаційна безпека	18
2. Робота над ідентичністю	18
2.1. Зміни в стандартах освіти	19
2.2. Політика пам'яті: топоніміка, музейна справа, свята та їх відзначення	19
3. Спільна справа	20
3.1. Взаємодія на рівні спільнота – влада. Довіра до рішень влади. Реагування на потреби та бізнесові й громадські ініціативи	20
III. ТЕРИТОРІЇ ПІД УПРАВЛІННЯМ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ	21
1. Зміни в системі управління	21
1.1. Рішення влади, що позначилися на згуртованості	21
1.2. Доступ до публічної інформації	23
2. Робота над ідентичністю	23
2.1. Зміни в стандартах освіти	23
2.2. Політика пам'яті: топоніміка, музейна справа, свята та їх відзначення	24
2.3. Свобода віросповідання	24
3. Спільна справа	25
3.1. Взаємодія на рівні спільнота – влада. Довіра до рішень влади. Реагування на потреби та бізнесові й громадські ініціативи	25
3.2. Взаємодія на рівні суспільства. Ініціативи. Довіра між групами	26
4. Зміни в соціальній структурі	27
4.1. Виклики, пов'язані зі становищем жінок і дітей, людей з інвалідністю	27
4.2. Потреби вимушених переселенців. Реагування	27
4.3. Потреби добровольців територіальної оборони. Реагування. Мобілізація	38
МЕТОДОЛОГІЯ ЗБОРУ ДАНИХ	30

РЕЗЮМЕ

Підрив греблі Каховської ГЕС

У ніч з 5 на 6 червня 2023 року російські окупанти підірвали Каховську греблю, що спричинило масштабну екологічну та гуманітарну катастрофу. На території Херсонської та Миколаївської областей відбулося масове затоплення населених пунктів у низов'ї Дніпра, басейнах річок Інгулець, Інгул, Південний Буг, Кошева, Висунь.

[Станом на ранок 12 червня](#) повністю або частково були затоплені 32 населені пункти на правобережжі Херсонщини, 20 з них – на тимчасово окупованій частині області. У Миколаївській області вода [затопила](#) 31 населений пункт.

Десятки людей загинули або зникли безвісти. За [інформацією](#) Міністерства внутрішніх справ України, станом на вечір 20 червня в правобережних районах Херсонської області загинула 21 людина. 28 людей отримали поранення, з них 16 – ліквідатори наслідків затоплення. Зниклими безвісти вважались 109 людей. Ситуація на окупованих територіях була невідомою.

Затоплено близько 10 тисяч гектарів сільськогосподарських земель на правому березі Дніпра та 30 тисяч гектарів сільськогосподарських земель на лівому березі. [Загалом затоплено](#) 600 квадратних кілометрів Херсонщини, з них 32% – правобережжя та 68% – лівий берег.

[За попередніми розрахунками](#), знищення Каховського водосховища зупинило роботу 31 системи зрошення на півдні України: 94% усіх зрошувальних систем Херсонської області, 74% зрошувальних систем Запорізької області, 30% зрошувальних систем Дніпропетровської області залишилися без джерела води. Масштабне підтоплення [сільськогосподарських земель](#) і подальша проблема зрошування полів може призвести до відсутності врожаїв і вплинути на продовольчу безпеку.

Постраждало або загинуло багато безпорадних свійських і диких тварин. Затоплення сміттєзвалищ і загибель тварин позначилися на епідемічній ситуації. Виникла загроза детонації річкових якірних мін і боєприпасів.

Після спадання води перед владою постали нові завдання: відкачування води, утилізація сміття, організація фіксування збитків, контроль за санітарно-епідеміологічним станом, надання постраждалим питної води, продуктів, одягу, товарів першої потреби.

Експерти МАГАТЕ, які перебували на Запорізькій АЕС, [розповіли](#), що ризику для ядерної безпеки станції через підрив росіянами Каховської ГЕС не було. Проте генеральний директор МАГАТЕ Рафаель Гроссі [заявив](#), що «ситуація з ядерною безпекою та безпекою на Запорізькій АЕС вкрай нестабільна». МАГАТЕ відомо про міни, встановлені поблизу ставка-охолоджувача, хоча під час візиту пана Гроссі їх не виявлено.

Ситуація на фронті

У червні Сили безпеки й оборони України вели наступальні операції на Мелітопольському та Бердянському напрямках у Запорізькій області. [19 червня](#) звільнено село П'ятихатки та ще сім населених пунктів. Тривала серія наступальних акцій під Бахмутом, проте українські війська наражалися на суцільно заміновані противником території.

Лінія фронту в Донецькій області значно не змінилася протягом травня – червня, найбільш запеклі бої тривали навколо Бахмуту, Авдіївки та Вугледару. Водночас українські військові під Красногорівкою [звільнили](#) кілька позицій, які росіяни окупували ще у 2014 році. Українські військові звільнили

майже 60 квадратних кілометрів і взяли під контроль [селище Благодатне](#), важливий пункт на шляху до Азовського моря.

На Луганщині на кінець червня було звільнено 14 населених пунктів. «Це близько 5–7% від загальної території Луганської області, рахуючи, в тому числі, ту, що була окупована в 2014 році», – [заявив](#) начальник Луганської обласної військової адміністрації Артем Лисогор. Ворог у цей період атакував переважно напрямом Білогорівки та Кременські ліси, які колись називали «легенями Луганщини».

Росіяни постійно обстрілювали та бомбардували населені пункти вздовж лінії фронту. Зокрема, вони обстрілювали Херсон тоді, коли тривала евакуація людей із затопленої частини міста після підриву Каховської ГЕС. Протягом травня – червня російські війська регулярно атакували Одеську область ракетами та дронами-камікадзе. Постійно обстрілювали багато громад Харківської області, серед яких Куп'янська, Вовчанська, Чугуївська, Зміївська. Ударами армії РФ були зруйновані цивільні споруди в Харкові. Агресор почав активно застосовувати керовані авіаційні бомби, які переважно падали на житлові масиви в містах, спричиняючи велику кількість руйнувань і жертв серед цивільного населення. Російська армія намагалася [наступати](#) на Куп'янський район, але особливо не просулулася.

[Кінбурнська коса](#) залишилася єдиною все ще окупованою територією в Миколаївській області. Після підриву окупантами Каховської ГЕС розлив води перетворив її з півострова на [острів](#) – коса опинилася відрізаною від суходолу. Проте російські військові, які там перебували, продовжували обстріли Куцурубської та Очаківської громад.

13 травня ввечері окупанти [завдали ракетного удару](#) по місту Тернопіль. Під ранок наступного дня вони знову атакували область. Унаслідок удару було пошкоджено комерційні склади, приватні будинки й торговельні об'єкти. Постраждали дві людини. Перший удар по місту було завдано за лічені хвилини до виходу на сцену тернопільського гурту «TVORCHI», який представляв Україну на Євробаченні – 2023 в Ліверпулі. Музиканти відреагували на удари по рідному місту.

За [даними](#) ООН, від початку повномасштабної війни РФ проти України до 30 червня 2023 року жертви серед мирного населення України становили 25 170 осіб, з-поміж них 9 177 – убиті, 15 993 – поранені.

Тимчасово окуповані території

Російська влада призначила на 10 вересня 2023 року так звані «вибори» на тимчасово окупованих територіях України – захоплених частинах Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей і в одному окрузі Сімферополя (Крим). Вона передбачила можливість голосувати навіть у разі запровадження воєнного стану. Центральна виборча комісія України у своїй [постанові](#) від 7 липня 2023 року «Про нелегітимність організації підготовки та проведення російською федерацією будь-яких виборів на тимчасово окупованих територіях України» відзначила, що ці дії РФ є «не тільки грубим порушенням норм як українського, так і міжнародного права, а й ще одним неспростовним доказом злочинних дій РФ та її політичного керівництва».

У червні Державна дума РФ [ухвалила рішення](#) про створення на окупованій території чотирьох областей України так званої «вільної економічної зони». Очікується, що до 31 січня 2050 року там будуть «діяти» податкові та митні пільги, субсидії та відшкодування за кредитами, спеціальні містобудівні та земельні норми.

Росіяни посилювали тиск на мешканців, щоб примусити їх узяти громадянство РФ. Так, у Запорізькій області без паспорта РФ люди [не могли](#) отримати соціальні виплати й медичну допомогу. У Херсонській області ворог використовував скрутне становище жителів підтоплених населених пунктів. Представники окупаційної адміністрації [видавали](#) так звані «житлові сертифікати» та здійснювали соціальні виплати на придбання житлового майна лише тим постраждалим жителям окупованих територій, які оформили російське громадянство. У тимчасово окупованому Донецьку почали видавати закордонні паспорти, які раніше можна було отримати лише на території Росії.

Ситуація на тимчасово окупованих територіях залишалася критичною. Масовий підкуп громадян, обмеження доступу до вільної інформації, невпинне промивання мізків людям, цілеспрямована

робота зі школярами, політика терору та залякування, впровадження тотального контролю за всіма сферами життя – усе це підривало здатність до спротиву. Росіяни продовжували [використовувати](#) медичні заклади у військових цілях.

На початок червня було відомо про 19 453 вивезених росіянами дітей, про що [заявив](#) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець. Ця цифра охоплювала лише ідентифіковані випадки депортації, а загальна кількість вивезених дітей з тимчасово окупованих територій України залишалася невідомою. Окрім цього, росіяни депортували понад 27 тисяч дорослих.

За [даними](#) в. о. голови Держатомрегулювання Олега Корікова, російські загарбники продовжили тиснути на персонал Запорізької АЕС, вдаватися до залякувань, обшуків у домівках співробітників станції, забороняли спілкуватися з людьми на підконтрольній українському уряду території, не дозволяли виїжджати з тимчасово окупованої території.

Окупаційна влада демонструвала відновлення роботи шкіл, попри невелику відстань від лінії фронту, як один з головних прикладів повернення до повноцінного життя на окупованих нею територіях. При цьому в школах негайно запроваджувалися російські програми та стандарти освіти.

Прифронтові та деокуповані території

Українська держава почала частково компенсувати людям втрату житла. 10 травня 2023 року [стартувала](#) програма «єВідновлення», у межах якої можна отримати до 200 тисяч гривень компенсації на відновлення пошкодженого майна через війну. Ці кошти можна витратити на будівельні матеріали чи послуги підрядників-учасників програми.

Проблема замінюваних звільнених територій перебувала в центрі уваги української влади та міжнародних партнерів. Це заважає розвитку агровиробництва і створює виклики для продовольчої безпеки та зайнятості місцевого населення у сфері сільського господарства. Розмінування відбувалося повільно, ще й під вогнем російської артилерії.

Протягом травня – червня Кабінет Міністрів України ухвалив низку рішень для відновлення роботи державних органів на звільнених територіях і їх реінтеграції. Зокрема, було ухвалено [постанову](#) «Про підготовку до дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях Донецької і Луганської областей та їх реінтеграції».

Проте на час написання звіту не було жодної публічної дискусії щодо майбутнього Донецької області, стану її промислових підприємств, перспектив відновлення населених пунктів, пов'язаної економічної та соціальної моделі. Через це люди не можуть прогнозувати своє місце та роль у новій Донеччині.

Окрім того, на відчуття згуртованості впливала закритість військових адміністрацій, які не зацікавлені в залученні членів громади до ухвалення управлінських рішень. Понад те, більшість військових адміністрацій не вважали за потрібне навіть звітувати чи пояснювати вже ухвалені рішення. Наприклад, вони не оприлюднювали свої рішення, навіть ті, які не містять військової таємниці.

Громадськість звертала увагу на те, що потрібно забезпечити прозорість розподілу гуманітарної допомоги, а чиновникам систематично звітувати, яка допомога і від кого надійшла, що, коли і як розподілили, плани на черговий звітний період, контактні дані тощо.

Величезну допомогу в розмінуванні, плануванні відбудови, різні види підтримки надавали уряди багатьох країн через міжнародні та урядові організації – Європейський Союз, Програму розвитку ООН, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Шведське агентство міжнародної співпраці та розвитку (SIDA), Данську раду у справах біженців, Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), Організацію допомоги від народу Норвегії, численні організації Естонії, Латвії, Литви, Чехії, Польщі, Міжнародну організацію з міграції тощо. Встановлювалися й розвивалися різні види співпраці між містами України та країн Європи. Усе це разом було спрямоване на зміцнення спроможності України вистояти та розвиватися навіть під час лихоліття.

Території під управлінням українського уряду

Місцеві органи влади в західних і південних областях, зокрема Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій та Одеській, протягом травня – червня 2023 року спрямовували свою діяльність на виконання ключових соціальних, гуманітарних, господарських завдань, актуалізованих умовами воєнного стану. Загалом ситуація в областях залишалася стабільною.

Одним з пріоритетних напрямів роботи органів влади та місцевого самоврядування була міжнародна взаємодія як у контексті налагодження співпраці та партнерства, так і посилення / збереження на попередньому рівні гуманітарної підтримки України. Місцеві органи влади прагнули визначити свою роль та місце в планах відновлення та розвитку регіонів.

Населення та влада областей проявили високий рівень згуртованості та оперативності, допомагаючи херсонцям і миколаївцям після підриву росіянами Каховської ГЕС. Влада напружувала алгоритм прийому людей, які змогли евакуюватися з підтоплених населених пунктів. Мешканці організували збір необхідних засобів, харчових продуктів тощо для постраждалих. До збору долучалися всі, хто мав можливість: громадські організації, бізнес, влада.

Жителі областей продовжили надавати системну допомогу Збройним Силам України та людям, які постраждали в результаті війни. Поширеною залишалася цільова допомога окремим підрозділам Збройних Сил України.

Актуальним було питання створення достойних умов проживання та робочих місць для переселенців. Розв'язання житлових проблем вимагало залучення значних грантових і бюджетних коштів. У роботі з внутрішньо переміщеними особами поряд з фінансовою та матеріальною підтримкою важливим стало надання психологічної допомоги та сприяння ефективній соціалізації в територіальних громадах.

6 червня 2023 року Кабінет Міністрів України [ухвалив](#) рішення, що новостворений бізнес може скористатися урядовою програмою підтримки роботодавців, якщо надаватиме робочі місця внутрішньо переміщеним особам. Зокрема, отримати компенсацію може підприємство, яке було створено після повномасштабного вторгнення; компенсація надається роботодавцю за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, які отримали статус після введення воєнного стану.

Уряд запровадив програму стимулювання підприємців брати на роботу внутрішніх переселенців у квітні 2022 року. За кожного працевлаштованого переселенця держава виплачує роботодавцю компенсацію впродовж двох місяців у розмірі мінімальної заробітної плати (6 700 гривень). У 2022 році програмою скористалися понад 10 тисяч підприємців. Вони отримали від держави компенсацію на загальну суму 200 мільйонів гривень за те, що взяли на роботу майже 18 тисяч внутрішніх переселенців.

Важливим чинником посилення стійкості залишалася активність громадянського суспільства. Особливо перспективними в інноваційному плані виявилися спільноти, що синергували спроможності місцевих активістів і тих, хто переїхав через війну.

В областях продовжили працювати різноманітні міжнародні організації, фонди, а також регіональні та локальні, активності яких охоплювали різні сфери життєдіяльності – від гуманітарної до освітньої.

Спостерігалася психологічна втома багатьох волонтерів. Частина з них декларувала зниження своєї активності. Це закономірний процес психологічного вигорання. Волонтери потребують допомоги психологів і реабілітації.

Залишилися актуальними мобілізаційні виклики, пов'язані насамперед зі зростанням кількості загиблих. Водночас системною проблемою було ухиляння від мобілізації.

I. ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ

1. Зміни в системі управління

1.1. Рішення окупаційної влади

>> ПІДГОТОВКА ДО «ВИБОРІВ»

Влада РФ призначила на **10 вересня** так звані «вибори» на тимчасово окупованих територіях України – захоплених росіянами частинах Херсонської та Запорізької областей, а також самопроголошених «ДНР» і «ЛНР». **Ідеться** про «вибори» до «органів представницької та законодавчої влади нових регіонів» у так званих «ДНР» і «ЛНР» – у так звані «народні ради», а на окупованих частинах Запорізької та Херсонської областей – до «законодавчих зборів». Обласні центри Запоріжжя та Херсон залишаються під контролем України, тому «центральні органи» мають бути сформовані відповідно в Мелітополі та Генічеську. Голосувати можна буде лише за партійними списками.

З огляду на бойові дії до Держдуми був внесений законопроект, що дає «новим регіонам» особливі права щодо організації та проведення голосування. Місцева влада може дозволити громадянам «голосувати не лише за паспортом, а й за будь-яким документом, який засвідчує особу», а виборчкомам – утворювати екстериторіальні виборчі дільниці (за межами регіонів). Окрім того, охочі матимуть змогу проголосувати за допомогою російської системи **«Мобільний виборець»**.

Призначений Росією «запорізький виборчком» нібито вже сформував перелік виборчків (далі – ТВК) і затвердив наскрізну нумерацію дільниць. На окупованій частині Херсонської області станом на початок травня було затверджено лише перелік і кількісний склад ТВК – 14. Так звана «ЛНР» також затвердила перелік ТВК – 31, так звана «ДНР» – 36 ТВК.

Так звана «російська виконавча влада» окупованої частини Херсонської та Запорізької областей уже представлена в Раді Федерації призначеними сенаторами. Самопроголошені «ДНР» і «ЛНР», як вважають у Росії, змогли «сформувати» дві гілки влади – виконавчу та законодавчу, тому вони представлені двома сенаторами від кожної.

Наступний етап – «обрання» депутатів Держдуми від «нових регіонів».

14 травня кремлівські медіа повідомили, що лівобережну частину Херсонщини **відвідала** голова Центральної виборчої комісії РФ Елла Памфілова, котра проінспектувала роботу «виборчих комісій».

За **даними** Центру національного спротиву, місцеве населення, яке проігнорувало так званий «референдум» у 2022 році, не збирається брати участі у «виборах» на окупованих територіях. Тому терористи планують повторити минулорічну практику та провести «виїзні вибори», розтягуючи процес голосування на кілька днів. *«З 31 серпня “голосувати” можна буде достроково, 8–9 вересня росіяни будуть обходити будинки й проводити голосування у місцях проживання, й лише 10 вересня має відбутись “класичне голосування” у дільницях»,* – розповіли в Центрі національного спротиву.

Українська Центральна виборча комісія **назвала** всі рішення щодо виборів на окупованій території юридично нікчемними, вони стануть черговим доказом міжнародних злочинів РФ, за які всі організатори та причетні постануть перед судом та отримають законне покарання.

Європейський Союз засудив плани Росії провести так звані «вибори» на тимчасово окупованих територіях України. У заяві речника Єврокомісії з питань зовнішньої політики Петера Стано їх **названо** «спробою надати легітимності протиправному військовому контролю РФ і наміреній анексії» українських

територій. Він зазначив, що відповідний крок Росії серйозно порушує Статут ООН, незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, а всі, хто причетний до організації псевдовиборів, зазнають наслідків своїх незаконних дій.

Що відомо про псевдореферендуми на тимчасово окупованих територіях України

20 вересня 2022 року так звані «громадські ради» на окупованих частинах Херсонщини та Запоріжжя поширили інформацію про потребу провести «референдуми» про входження цих територій у склад РФ. Згодом ідею підтримали самопроголошені «ЛНР» і «ДНР». Результати псевдоголосування не визнали ані Україна, ані міжнародна спільнота. Спробу незаконної анексії територій України також засудили учасники засідання Генеральної асамблеї ООН у резолюції від 12 жовтня 2022 року.

30 вересня 2022 року Володимир Путін підписав «договори» про «входження до складу Росії» самопроголошених «ЛНР» і «ДНР», а також Херсонської та Запорізької областей. При цьому лінія фронту не була сталою, і попри постійні спроби Росія не змогла окупувати й незаконно анексувати повністю жодну із цих чотирьох областей України.

5 жовтня 2022 року Володимир Путін підписав «закони» про так зване «входження» чотирьох областей України до складу Росії. Він призначив Дениса Пушиліна «виконувачем обов'язків голови «ДНР», а Леоніда Пасічника – «виконувачем обов'язків голови «ЛНР». Тимчасовими «губернаторами» стали Володимир Сальдо – на захопленій частині Херсонської області і Євген Балицький – на захопленій частині Запорізької області.

29 травня 2023 року Володимир Путін підписав указ, згідно з яким Росія може проводити референдуми та вибори на територіях, де діє воєнний стан, тобто за указом Путіна від 19 жовтня 2022 року «Про запровадження воєнного стану на територіях «ДНР», «ЛНР», Запорізької та Херсонської областей» ідеться про землі Донеччини, Луганщини, Запоріжжя та Херсонщини, які Росія захопила та незаконно анексувала. Цей закон також передбачає можливість створення «виборчих дільниць» за межами окупованих територій.

Російські окупаційні сили на захоплених територіях України провели так зване попереднє голосування для «визначення кандидатів» для подальшої участі у «виборах» від партії «Єдина Росія». Воно проходило з 22 до 28 травня 2023 року.

>> ПРИМУСОВА ПАСПОРТИЗАЦІЯ

Люди, які залишилися на тимчасово окупованих територіях і відмовлялися від отримання російського паспорта, стикалися з проблемами при оформленні інших документів, отриманні соціальних виплат та медичної допомоги, також без такого документа ускладнена можливість виїзду з окупації.

До прикладу, у тимчасово окупованому Мелітополі Запорізької області окупанти погрожували батькам випускників, що підлітки, які відмовляються від російських паспортів, не зможуть отримати атестати про закінчення школи.

У Станиці Луганській працівників однієї з бюджетних установ попередили, що в червні заробітну платню зможуть отримати лише ті, хто переоформив рахунки в російському банку. У Рубіжному росіяни взяли за паспортизацію стихійних торгівців. Погрожували, що без цього документа не дозволять працювати. Аналогічний тиск здійснювався і на фізичних осіб-підприємців. Вони мали до 30 червня перереєструвати ФОП, для чого потрібен російський паспорт. Наголошувалося, що терміни проходження процедури визначені федеральним законом і не будуть продовжуватися.

Проте в так званій «ЛНР» відзначали вкрай низькі темпи паспортизації серед літніх людей. Для підвищення цих показників навіть впровадили виїзні мобільні бригади та волонтерів, які адресно оформлювали всі необхідні документи. Однак, наприклад, станом на травень у захопленій на початку повномасштабного вторгнення Міловській громаді Луганської області менше ніж 200 з понад 600 жителів громади віком від 80 років отримали паспорт РФ. Окрім того, заяви на перегляд пенсій за росій-

ським законодавством було прийнято лише від 25 відсотків жителів так званої «ЛНР», бо для цього необхідно обов'язково мати паспорт РФ з позначкою про реєстрацію.

У тимчасово окупованому Донецьку [почали видавати](#) закордонні паспорти РФ, які раніше можна було отримати лише на території Росії терміном на п'ять років. Як заявили в окупаційній адміністрації, видають цей документ тим, хто отримав внутрішній російський паспорт і заплатив мито 2 тисячі російських рублів.

>> ВЛАСНІСТЬ, ПІДПРИЄМСТВА

24 червня 2023 року Володівір Путін [підписав](#) закон про створення на тимчасово окупованій території чотирьох областей України так званої «вільної економічної зони». Документ передбачає різноманітні податкові та митні пільги, субсидії та відшкодування за кредитами, спеціальні містобудівні та земельні норми. Передбачено, що такий спеціальний економічний режим буде діяти на цих територіях до 31 січня 2050 року.

Керівництво окупаційної адміністрації хизувалося участю так званої «ДНР» як «суб'єкта федерації» у Петербурзькому міжнародному економічному форумі в червні 2023 року. Окупаційні медіа [повідомили](#), що в межах форуму було укладено 31 інвестиційну угоду на 4,4 мільярда рублів, що дозволить створити на окупованих територіях майже 700 нових робочих місць. Повний перелік угод і проєктів не оприлюднено.

>> ДЕПОРТАЦІЯ / ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ

На початку травня окупанти оголосили евакуацію зі щонайменше 15 населених пунктів тимчасово окупованої частини Запорізької області. Людей вивозили до Кирилівки та Бердянська. *«Протягом останніх двох тижнів ми говоримо про те, що розпочалася евакуація. Вчора ворог оголосив евакуацію з тимчасово окупованої території Запорізької області вже примусово. Це говорить про те, що з щонайменше 15 населених пунктів оголошена евакуація, і по цих містах почали курсувати білі автобуси, які пропонують жителям виїхати. Це носить примусовий характер для дітей. Ворог намагається відібрати дітей із Василівки, Токмака, Молочанська, Енергодара і намагається це зробити під виглядом, що дітей будуть вивозити на "канікули". Ворог каже, що це на кілька тижнів, поки пройде контрнаступ ЗСУ», – [зазначив](#) міський голова Мелітополя Іван Федоров.*

Начальник Луганської обласної військової адміністрації (далі – ОВА) Артем Лисогор зазначив, що російські окупанти комплектували групи для вивезення з тимчасово окупованої території Луганської області 750 дітей: *«У червні 150 дітей вивезли росіяни зі Старобільського району нібито на оздоровлення до РФ. Інформації про їх повернення немає».* Він наголосив, що російські лікарі виявили «патології» у 70% школярів на окупованій території Луганщини, щоб відправити їх на «лікування» до РФ. У разі відмови окупанти лякали недопуском дітей до навчання.

На початок червня було відомо про 19 453 вивезених росіянами дітей, [заявив](#) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець. Ця цифра охоплює лише ідентифіковані випадки депортації, а загальна кількість вивезених дітей із загарбаних територій України залишається невідомою. Окрім цього, росіяни депортували понад 27 тисяч дорослих. *«Скільки вивезли з тимчасово окупованих територій, не відомо, коли деокупують, цифра буде більшою», – підкреслив* омбудсмен.

Утім, українська влада сподівалася на повернення викрадених дітей, оскільки отримала пропозиції допомоги від міжнародних організацій та омбудсменів. Дмитро Лубінець зазначив, що деталі повернення дітей не розголошуються, але підтвердив, що певний посередник займається цим процесом.

Водночас Уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'я Герасимчук повідомила, що приблизно 200–300 тисяч дітей залишалися в Росії та Білорусі, і їх постійно перевозили. Відкриті джерела РФ згадували про 744 тисячі депортованих українських дітей.

Від початку повномасштабної війни в Україні вдалося повернути 371 депортовану дитину.

1.2. Доступ до публічної інформації

Окуповану територію Донецької області продовжували активно інтегрувати в інформаційне середовище РФ. З 1 липня 2023 року тут [мало запрацювати](#) цифрове мовлення за російськими стандартами.

Мешканцям пропонували пакет з 20 телевізійних каналів (серед яких вісім місцевих, а всі інші федеральні) та 3 радіостанцій.

Окрім того, до виходу на окуповану територію готувався кримський оператор мобільного зв'язку «Міранда-медіа» (20% акцій цієї компанії належать російському державному телекомунікаційному гіганту «Ростелеком»), який активно розгортав мережу базових станцій на півдні Донецької області. Ця компанія стала другим магістральним оператором, який з травня 2023 року забезпечував окуповану частину Донецької області послугами інтернету.

2. Гуманітарна ситуація

На тимчасово окупованих територіях росіяни **продовжили використовувати** медичні заклади у військових цілях. Мережа руху опору Луганської області отримала інформацію про факт примусового відчуження одного з медичних закладів міста Луганськ. Зокрема, одна з районних лікарень міста була перепрофільована під військовий шпиталь, а для його роботи були залучені медичні працівники з Росії. Відчуження цього медичного закладу призвело до дефіциту медичних працівників, зменшення кількості ліжок-місць і погіршення медико-санітарних умов для цивільного населення Луганська.

У захоплених у 2022 році містах Луганщини окупанти не поспішали починати відновлювальні роботи. Рубіжне, Лисичанськ і Северодонецьк уже майже рік під окупацією. За цей час загарбники не надто дбали про цивільних: лише в Северодонецьку вони проводили відновлювальні роботи – і то заради пропаганди. У Лисичанську **не були розв'язані** проблеми з електро- та газопостачанням, подекуди не було води, також були труднощі з мобільним зв'язком. «За рік в окупованому місті нічого не змінилось, жодних обіцянок окупаційна влада перед місцевим населенням не виконала. ...До прикладу, світло є лише у двох-трьох тисяч абонентів. З газопостачанням ситуація краща, але через значні руйнування забезпечують близько п'яти тисяч абонентів», – розповів начальник Лисичанської міської військової адміністрації Валерій Шибіко.

2.1. Фільтраційні дії окупаційної влади

Загарбники **посилили** пропускний режим на окупованій Луганщині. Шукаючи партизанів, вони збільшили кількість блокпостів, привезли Росгвардію. Представники останньої цілодобово здійснювали огляд техніки та перевірку документів на пунктах пропуску. Окрім того, упродовж травня вони обшукали на Луганщині 1 500 домоволодінь, де, за інформацією місцевих колаборантів, могли перебувати партизани. Повідомляли, що нібито виявили 45 підозрюваних. Мешканців Рубіжного, які залишилися в місті, окупаційна адміністрація попередила, що всіх охочих заселятиме в порожні квартири строком на один рік. Якщо за цей час повернуться господарі, то їм буде потрібно зачекати до завершення терміну проживання. Інакше незаконні заселенці мешкатимуть там ще три роки.

2.2. Дії окупаційної влади щодо рекрутингу в збройні формування

За **даними** Центру національного спротиву, на окупованій частині Луганської області російські загарбники заново створювали «військкомати», оскільки попередні установи не виконали план з примусової мобілізації. Замість «військового комісаріату «ЛНР» окупанти створили новий орган під назвою «Федеральний казенний заклад військовий комісаріат «ЛНР», керівництво якого призначили не з місцевих зрадників, а із завезених росіян. Ця структура вже зареєстрована в російських реєстрах під іншим податковим номером, ніж попередній «комісаріат».

Російські загарбники **розпочали** мобілізацію «бюджетників» у тимчасово окупованому Маріуполі Донецької області. «У Маріуполі почали працювати призовні комісії. Окупанти вже шукають грома-

дян, які не виконують "військові зобов'язання". Ворог планує призвати чоловіків до серпня», – сказав міський голова Вадим Бойченко. Миськрада опублікувала так зване «направлення на медкомісію від військкомату», яке отримав один із жителів Маріуполя. Першими під мобілізаційні заходи потрапили працівники «бюджетної» сфери.

Також російські загарбники [планували створити](#) спеціальні табори для чоловіків призовного віку. Як повідомив Центр національного спротиву, в уряді Росії обговорювали зміни до постанови «Про порядок евакуації населення, матеріальних та культурних цінностей в безпечні райони». Одне з питань – процес «евакуації» військовозобов'язаних чоловіків. За даними центру, росіяни планували перевіряти населення на тимчасово окупованих територіях під час так званих «евакуацій» і вивозити чоловіків до окремих таборів, де їх передаватимуть у підпорядкування військкоматів.

14 травня 2023 року адміністрація окупантів [оголосила](#) набір до так званого «добровольчого батальйону», який «виконує бойові завдання на лінії бойового зіткнення в Херсонській області». Вступати до збройного формування пропонували людям віком 21–50 років з хорошою фізичною підготовкою і без шкідливих звичок. Обіцяли заробітну плату «205 000 рублів + премії та доплати», «офіційне працевлаштування та трудовий стаж», «страхування здоров'я та життя, гарантія всіх виплат», «сучасний спецодяг та спорядження». Повідомлялося, що «добровольців» залучатимуть «для охорони об'єктів інфраструктури Херсонської області та боротьби з диверсантами ЗСУ».

2.3. Евакуація

Евакуація з тимчасово окупованих територій не проводилася з кінця 2022 року, коли військові РФ заблокували пункт пропуску у Василівці Запорізької області та дозволили людям пересуватися лише в межах окупованих територій.

3. Робота над ідентичністю

За [словами](#) заступниці міністра оборони України Ганни Маляр, країна-агресор намагалася вплинути на зміну етнічного складу населення тимчасово окупованої території України. Особливо вона «старалася» в Луганській області. Уряд РФ ініціював масштабне переселення з віддалених регіонів Росії значної кількості осіб різних національностей, переважно з малозабезпечених верств населення.

Переселенцям з Росії на тимчасово окупованих територіях усіляко сприяли місцеві російські окупаційні адміністрації, які забезпечували негайне розміщення сімей прибулих, працевлаштування, надання доступних (пільгових) кредитів на придбання житла, розвиток бізнесу тощо. Водночас місцевих мешканців, особливо тих, яких підозрювали в проукраїнських поглядах, російські окупанти під різноманітними приводами продовжували депортувати до РФ. У такий спосіб противник прагнув знищити українську державність і національну самоідентичність суспільства.

Також російська влада в особі керівника Федерального агентства у справах національностей Росії Ігоря Барінова повідомила, що наступного, 2024, року планує виділити «новим суб'єктам РФ» єдину субсидію для заходів зі зміцнення загальноросійської громадянської ідентичності. Барінов розповів, що з метою просування російських традиційних духовно-моральних цінностей [планується](#) створити два «духовно-просвітницькі» центри в містах Ровеньки та Луганську.

19 травня на базі так званого «Міністерства молодіжної політики» окупованої частини Запорізької області [відкрили](#) молодіжне крило «Загальноросійського народного фронту». Він став уже шістнадцятою молодіжною організацією російських окупантів, які діють на теренах окупованої частини області. Мета подібних організацій єдина – знищення української ідентичності. Велика кількість цих організацій вказує на те, що російські окупанти плекають велику надію на формування російської ідентичності в української молоді.

3.1. Зміни в стандартах освіти

В окупованій частині Херсонської області діти шкільного віку залишалися в центрі уваги російської пропагандистської машини. Окупанти намагалися забезпечити присутність дітей у школах. Вони підкупували батьків або погрожували їм. Щодо підкупу: кожна родина, дитина якої ходить до школи, отримувала щомісяця 4 тисячі рублів, а дитина – безкоштовні обіди. Ті, хто не пускав дітей до школи, отримували натомість погрози, що дітей позбавлять батьків. Окупанти насаджували російські навчальні програми та приділяли особливу увагу пропагандистським заходам – лекціям на теми історії Великої вітчизняної війни, злочинів нацизму, шкідливості українського націоналізму, проводили пропагандистські заходи тощо.

За [повідомленням](#) окупаційної влади, цього року в школах окупованих районів Донецької області навчалося 153 тисячі учнів. Заняття проводилися в різних форматах, але більша частина школярів, попри безпекові виклики, навчалася очно. Узагалі окупаційна влада використовувала відновлення роботи шкіл, незважаючи на невелику відстань від лінії фронту, як один з головних прикладів повернення до повноцінного життя на цих територіях.

На окупованій території Луганської області війська Російської Федерації [розміщувалися](#) в школах. За даними Луганської ОВА, зокрема, у Луб'янці на Сватівщині «особовий склад розміщують у будівлях освітніх закладів, при цьому окупанти примушують викладацький склад продовжувати освітній процес з обов'язковим відвідуванням дітьми».

3.2. Свобода віросповідання

За час повномасштабного вторгнення 43 священнослужителі зазнали переслідувань на окупованих територіях України. Про це [повідомляє](#) російське видання «Верстка», яке посилається на дані ЗМІ та доповіді правозахисників. За його підрахунками, у 18 випадках священнослужителі були змушені тікати з міста, ховатися чи припиняти діяльність, у 12 випадках їх видворяли. П'ятеро священнослужителів убили, вісьмох узяли в полон. Загалом «Верстка» виявила щонайменше 109 випадків тиску на храми та релігійних діячів. Під переслідування російських військ та окупаційної влади потрапляли православні християни, католики, протестанти, єговисти та мусульмани.

За даними моніторингу Запорізької області, синод Російської православної церкви [прийняв](#) Бердянську єпархію Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП) під канонічне й адміністративне підпорядкування. Як зазначили в російській церкві, приводом для такого рішення стало звернення 76 з 86 священнослужителів Бердянської єпархії УПЦ МП, оскільки керівник єпархії митрополит Єфрем покинув тимчасово окупований росіянами Бердянськ і нібито відмовився від виконання своїх обов'язків. Новим керівником єпархії росіяни призначили єпископа Іскитимського та Черепанівського Луку. Інформаційно-просвітницький відділ УПЦ МП [повідомив](#), що священникам Бердянської єпархії, які звернулися до патріарха Російської православної церкви Кіріла, буде заборонено служити.

12 травня священнослужителі Луганської єпархії УПЦ МП узяли участь у заходах Всеросійського форуму «Всесвітній російський народний собор», результатом якого став заклик до «триєдності руського народу» (себто росіян, українців та білорусів). Як [зазначали](#) джерела видання «LB.ua», учасники дійства виступили з ініціативами закріплення «традиційних руських» цінностей на законодавчому рівні, недопущення викривлення «історичної правди». Окрім того, так званій «спеціальній військовій операції» вони дали «обґрунтування» як «національно-визвольної війни російського народу», а «українську ідеологію» визначили як «русофобію та різновид екстремізму».

II. ПРИФРОНТОВІ ТА ДЕОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ

1. Зміни в системі управління

1.1. Рішення влади, що позначилися на згуртованості

>> **ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛА**

10 травня [стартувала](#) програма «Відновлення», у межах якої можна отримати до 200 тисяч гривень компенсації на відновлення пошкодженого через війну майна. Кошти можна витратити на будівельні матеріали чи послуги підрядників-учасників програми.

У Харківській області на отримання компенсації найбільше заяв [надійшло](#) з Ізюмського, Чугуївського та Куп'янського районів. Станом на кінець червня було подано більше ніж шість тисяч заяв.

На деокупованих територіях (в Ізюмі) [проводилося](#) кваліфіковане обстеження будинків, пошкоджених унаслідок агресії РФ. Головна мета – швидко визначити можливість їх відновлення. Активізувалася підготовка деокупованих громад до нового [опалювального](#) сезону, зокрема закупівля пересувних котелень.

Деокуповані громади Харківщини (одна з яких Циркуни) [отримали](#) модульні будинки, призначені для заселення людей, житло яких було пошкоджено або зруйновано. Будинки встановлювалися або в центральній частині громади, або на подвір'ях – проживання дозволено до кінця 2023 року, термін може бути продовжений.

До Дворічанської громади населення почало повертатися через зменшення інтенсивності обстрілів, але процес [призупинився](#), коли атаки з боку РФ знову активізувалися. Зруйновані будинки не відновлювалися, критична інфраструктура була на низькому рівні забезпечення. У деокупованих прикордонних громадах і невеликих населених пунктах, які залишалися на лінії вогню, інфраструктура майже повністю знищена.

>> **РОЗМІНУВАННЯ**

Важливою проблемою Херсонської області залишалося суцільне замінування великих територій. Це питання було в центрі уваги не тільки місцевої та центральної влади, а й міжнародних партнерів. За таких умов аграрне виробництво не може розвиватися, а це виклик для продовольчої безпеки та зайнятості місцевого населення. Розмінування відбувалося дуже повільно, під російським артилерійським вогнем. Траплялися випадки загибелі піротехніків і місцевих мешканців внаслідок обстрілів.

Звільнена частина Харківської області також [залишалася](#) вкрай забрудненою різними вибухонебезпечними предметами. Представники ООН повідомили про намір [допомогти](#) в розмінуванні області – спочатку проаналізувати стан постраждалих сільськогосподарських угідь у регіоні за допомогою супутника, опісля обстежити територію на наявність вибухонебезпечних предметів. На початку йшлося про 700 гектарів полів в Ізюмській і Балаклійській громадах. У Харківській ОВА зазначили, що з кожним фермерським господарством працюватимуть індивідуально. Пізніше будуть оцінювати стан ґрунту, для цього залучать українських спеціалістів. Загалом у Харківській області розмінування потребували поля в Харківському, Чугуївському, Ізюмському, Куп'янському й частині Богодухівського районів.

«Луганщина усіяна ворожими снарядами, але при деокупації ми швидко розпочнемо [розмінування](#). Для цього накопичуються відповідні сили та засоби, Луганщина заручається підтримкою партнерів, зокрема, й міжнародних», – заявив очільник Луганської ОВА Артем Лисогор.

«Питання розмінування постійно проговорюємо на державному рівні. Сьогодні домовились про співробітництво у проведенні навчання ризиків, що пов'язані з вибухонебезпечними предметами та заходам, які необхідно вживати для уникнення небезпеки для життя і здоров'я населення. Розглянули питання взаємодії та координації у проведенні розмінування території Луганської області підрозділами Держспецтрансслужби», – підсумував зустріч з головою Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту генерал-майором Богданом Бондарем очільник Луганської ОВА. За результатами сторони підписали меморандум про співпрацю.

На Миколаївщині [тривало](#) розмінування території. У гуманітарному обстеженні брали участь групи від організації «The HALO Trust» (США), представництва Данської ради у справах біженців, були залучені представники Швейцарського фонду з протимінної діяльності (Swiss foundation for mine action, FSD) та норвезької міжнародної організації «Допомога від народу Норвегії» (Norwegian People's Aid). Також працювали групи Збройних Сил України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної гвардії України, Національної поліції та інші спеціалісти. Усього 21 група, і їх мало стати ще більше. Українська агрокомпанія «Нібулон» (JV Nibulon LLC) отримала ліцензію на початок робіт. На час написання звіту було розміновано 51 тисячу гектарів, проте всього в області обстеження та розмінування потребували більше як 288 тисяч гектарів.

>> ЕВАКУАЦІЯ

На підконтрольній частині Донецької області тривала обов'язкова евакуація населення. З 18 квітня 2023 року вона здійснювалася до [Житомирської області](#). Евакуаційний потяг вирушав з Покровська один раз на чотири дні. До потяга всіх охочих доставляли безкоштовними автобусами з громад області. У Житомирській області потяг прибував до міста Бердичів, евакуйованим надавали житло в місцях компактного проживання внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), соціальні виплати, медичну та соціальну допомогу. Протягом останнього часу на кожен рейс вдавалося [зібрати близько 200](#) охочих евакуюватися з Донеччини. Головним чином це мешканці громад, які наближені до зони бойових дій. Загалом мешканці області не надто активно евакуювалися до інших регіонів країни. За словами представників влади, певна внутрішня міграція відбувалася, але наявна кількість населення практично не змінювалася.

Протягом травня [завершився](#) процес евакуації дітей з чотирьох прифронтових громад Харківської області. Усі родини, які потребували житла, були розселені в безкоштовні місця перебування. З дітьми працювали як соціальні працівники, так і психологи, забезпечуючи підтримку та мінімізуючи травматичний досвід. Централізована евакуація проводилася лише в тих громадах, які перебували під постійними артилерійськими та мінометними обстрілами. Евакуацією з інших населених пунктів займалися громадські організації, які працюють на волонтерських засадах. Скористатися такими послугами могли не лише люди з вразливих верств населення, а й будь-хто. У червні через активізацію та збільшення інтенсивності обстрілів Харківської області влада вирішила розглянути питання додаткової [евакуації](#) населення з прикордонних громад.

>> ГУМАНІТАРНА СИТУАЦІЯ

Через постійні обстріли в Донецькій області повноцінно [не працювала](#) система водопостачання. У більшості населених пунктів вода в містян у найкращому разі була за графіком. Одне з основних джерел води – Карлівське водосховище. Проте Карлівська фільтрувальна станція (Покровський район) постійно перебувала під обстрілами, через що від початку повномасштабного вторгнення працювала з перебоями. Громади, які отримували воду звідти, почали створювати альтернативні джерела водопостачання: бурити свердловини, встановлювати водоочисні установки на водоймах і розробляти проєкт системи очищення шахтних вод шахти «Центральна», що в Мирнограді цього ж району.

>> РЕІНТЕГРАЦІЯ

Протягом травня – червня Кабінет Міністрів України ухвалив низку рішень, що мають на меті якнайшвидше після звільнення територій відновити роботу державних органів і забезпечити їх прискорену реінтеграцію.

У травні уряд [ухвалив](#) постанову «Про підготовку до дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях Донецької і Луганської областей та їх реінтеграції». Згідно з цим документом при Донецькій і Луганській ОВА створюються координаційні органи для підготовки до дій відразу після звільнення тимчасово окупованих територій. Ідеться про розроблення детальних планів дій, формування кадрового резерву та матеріально-технічних запасів.

Також уряд схвалив механізм формування резерву працівників для роботи на деокупованих територіях, про що йдеться в [постанові](#) «Про реалізацію експериментального проєкту щодо створення резерву працівників державних органів для роботи на деокупованих територіях України». Це дозволить забезпечити кадрами військові адміністрації й інші державні органи. Пріоритетне право на призначення на посади матимуть ветерани війни; ВПО; особи, які раніше займали ці посади; особи, які мають досвід роботи у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій.

За словами начальника Луганської ОВА Артема Лисогора, у Дніпрі [відкриють](#) Центр відновлення та розвитку громад Луганської області, який допоможе координувати зусилля влади, бізнесу та міжнародних організацій щодо відбудови Луганщини після деокупації. Зокрема, про це йшлося на зустрічі з керівником Програми ООН із відновлення та розбудови миру Нільсом Крістенсенем. «У нас це називається «офіси відновлення». Ми розглядаємо чотири регіони для їхнього створення, у тому числі й Луганську область. Коли проєкт запрацює, вони будуть дуже відрізнятися від інших регіонів України», – розповів Нільс Крістенсен.

До реалізації проєктів відбудови на звільнених територіях мають намір залучити інфраструктурні компанії, релоковані до інших регіонів, які готові повернутися. Після звільнення та стабілізаційних заходів центр планують перемістити до однієї з громад Луганської області. Слід зазначити, що військові адміністрації Луганщини на рівні області та громад продовжили працювати поза межами своїх територій, оскільки область майже повністю окупована російськими військами.

Северодонецьк Луганської області – [єдине місто](#) в Україні, обране для участі в проєкті «RESPONSE», який спрямований на вивчення та впровадження сучасних комплексних енергозберігаючих технологій і відновлення міст. У червні в місті Турку (Фінляндія) відбулася друга зустріч учасників проєкту. Северодонецька громада спільно зі Східноукраїнським національним університетом ім. В. Даля з 2020 року до сьогодні бере активну участь у проєкті задля впровадження надсучасних рішень з енергоефективності та підвищення інвестиційної привабливості міста.

>> ГУМАНІТАРНІ ХАБИ

По всій Україні працювала мережа гуманітарних хабів для переселенців з Луганщини. За даними Луганської ОВА, тут можна не лише отримати гуманітарну допомогу та консультації фахівців, а й [скористатися](#) послугами луганських центрів надання адміністративних послуг. Вони поступово відновлюють роботу за межами своїх територіальних громад, а саме за місцем розташування гуманітарних хабів і військових адміністрацій у більш безпечних регіонах України. На час написання звіту було відновлено роботу десяти центрів надання адміністративних послуг і створено дев'ять віддалених робочих місць для їхніх адміністраторів. Адміністративні послуги жителям Луганської області надавали на базі 18 гуманітарних хабів у містах Вінниця, Дніпро, Житомир, Київ, Полтава, Рівне, Ужгород, Харків, Черкаси, Корсунь-Шевченківський (Черкаська область) та с. Богданівка (Дніпропетровська область).

>> МІЖРЕГІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ

Начальник Луганської ОВА Артем Лисогор узяв участь у [відкритті](#) першого Ресурсного центру молодіжних рад Луганщини та Дніпра. За словами організаторів, діяльність центру дозволить підвищити спроможність впливати на молодіжну політику, побудувати діалог між молодими людьми з-поміж переселенців та органами місцевого самоврядування, залучити членів молодіжних рад ВПО до процесів ухвалення рішень. Пілотний центр оснащений надсучасною відео- і фототехнікою, потужними комп'ютерами, адже головною «родзинкою» цього простору є створення молодіжного контенту, який, як сподіваються організатори, стане «інформаційним містком» для українців в окупації. Ще два подібні центри найближчим часом відкриються в Чернівцях та Івано-Франківську для кількох переміщених молодіжних рад Луганської області.

1.2. Доступ до публічної інформації / інформаційна безпека

Протягом звітнього періоду система управління підконтрольної частини Донецької області не зазнала значних змін. Військові адміністрації на всіх рівнях продовжували свою діяльність. Проте, попри свою ефективність в умовах воєнного часу, вони залишалися вкрай непрозорою системою, що містить купу корупційних ризиків.

По-перше, міські військові адміністрації практично не публікували офіційні документи, які вони ухвалювали під час своєї діяльності. Наприклад, від початку року Краматорська міська військова адміністрація оприлюднила лише чотири розпорядження начальника адміністрації (два – з бюджетних питань та ще два – про перейменування вулиць і парку), хоча, зважаючи на нумерацію, їх за цей час було понад 300. При цьому законодавство делегувало військовим адміністраціям усі повноваження міських рад, включаючи розпорядження земельними ресурсами та власністю громади. Разом з блокуванням публічного доступу до різноманітних реєстрів з даними з лютого 2022 року це створює широке поле для корупції.

По-друге, значна кількість закупівель відбувалася за спрощеною процедурою без проведення відкритих торгів. Окрім того, міські ради не функціонували, значна частина населення виїхала й жила іншими проблемами, а більшість інформації не публікувалася з мотивацією воєнного стану.

У прифронтових населених пунктах Донеччини, а також у частині деокупованих селищ до цього часу було відсутнє стабільне енергопостачання, через що місцеві мешканці не мали змоги користуватися телебаченням чи інтернетом. Окрім того, російські війська цілеспрямовано знищували мережу ретрансляційних станцій. Після початку повномасштабного вторгнення Україна втратила відразу кілька потужних телевізійних веж: Маріупольську (з якої відбувалося мовлення на весь південь області), Волноваську (з цієї вежі відбувалося мовлення на окупований Донецьк), а також Бахмутську (з неї телевізійний сигнал розповсюджувався на схід області). Фактично в області залишався потужний телемовний центр у Краматорську й значно менш потужні в Покровську та Костянтинівці. Через це східна та південна частини області фактично були без стабільного українського мовлення.

На час написання звіту влада [намагалася розв'язати](#) цю проблему пришвидшенням запуску на території області національного мультиплекса МХ-7. Завдяки використанню метрових хвиль він має більшу зону покриття та менш вразливий до радіоелектронної боротьби противника. За планом на території області має бути розгорнуто кілька передавачів, які зможуть працювати на великій потужності й покрити українським телебаченням навіть окуповані території.

Щодо територій, на яких неможливо дивитися телебачення чи користуватися інтернетом через відсутність електрики, то ОВА намагалася подолати інформаційний голод шляхом [випуску](#) інформаційного листка накладом 2 000 примірників двічі на тиждень, який розповсюджувався в деокупованих населених пунктах.

2. Робота над ідентичністю

У Херсонській області [затвердили](#) до 2025 року Програму розвитку та функціонування української мови. За словами мовного омбудсмена Тараса Кременя, Херсонщина перший регіон, який запровадив відповідну програму. [Основні завдання програми](#) – розширення мережі мовних курсів, створення 20 електронних бібліотек у закладах освіти, проведення заходів з популяризації читання, поповнення фондів бібліотек найкращими творами національної та світової літератури тощо.

Під час реалізації програми також планують провести літературний фестиваль, мовно-літературні конкурси, мовно-виховні заходи в школах, заходи з популяризації читання серед населення області тощо. На фінансування програми всього передбачено 3,305 мільйона гривень, з яких цьогоріч – 735 тисяч гривень. Таким чином, в області зроблені перші кроки для впровадження державної політики утвердження української ідентичності, розвитку української мови в усіх сферах суспільного життя, деколонізації та дерусифікації публічного простору.

2.1. Зміни в стандартах освіти

На підконтрольній частині Донецької області навчання відбувалося лише в дистанційному форматі. По-перше, це було пов'язано з тим, що до 75% населення перебувало за межами області. По-друге, навіть для тих дітей, що залишилися у своїх містах, було неможливо проводити навчання в очному форматі через безпекову складову – окупанти системно завдавали ударів саме по школах області, про що може свідчити величезна кількість зруйнованих закладів освіти.

Через неможливість відновлення навчання в очному форматі протягом минулого навчального року майже 10 000 учнів з підконтрольної частини Донецької області перейшли на навчання до шкіл в інших регіонах країни. Найбільше ця тенденція спостерігалася серед учнів молодших класів. Якщо у 2018 році до перших класів на території області пішло 18 000 учнів, то під час повномасштабної війни у 2022 році школам області вдалося набрати лише 5 000 першокласників. Щоб переламати цю тенденцію, влада області розглядала можливість часткового відновлення офлайн-освіти у відносно віддалених громадах. Для цього планувалося обладнати укриттями певну кількість дитячих садків і шкіл у кількох громадах. Область навіть отримала на ці потреби спеціальну субвенцію з державного бюджету.

З метою подолання недоліків онлайн-навчання керівництво області активно створювало освітньо-консультаційні центри. На час написання звіту на території області був створений 21 такий центр, ще 52 функціонували на базі гуманітарних хабів у різних регіонах країни. При цьому наголошувалося, що ці центри не є альтернативою навчанню з фізичною присутністю. Їхнє завдання полягало в наданні учням додаткових консультацій з урахуванням безпекових вимог.

Попри збільшення динаміки військових дій, Харківщина продовжувала [готуватися](#) до нового навчального року. Загальна кількість дітей була більшою, ніж в аналогічний період минулого року. З 1 вересня харківські школи будуть працювати за [комбінованою](#) формою навчання – це допоможе максимально задовольнити освітні потреби школярів і забезпечити необхідний рівень безпеки для них. Харківська міська рада [виділила](#) кошти (49 мільйонів гривень) для ремонту та побудови укриттів для шкіл. Частину укриттів уже [ремонтували](#) в локаціях, які зазнали обстрілів.

2.2. Політика пам'яті: топоніміка, музейна справа, свята та їх відзначення

Харківщина була регіоном з найбільшою кількістю радянських топонімів, які підлягають перейменуванню. Але темпи [перейменування](#) залишалися низькими, що спричиняло суспільне невдоволення. Одна з причин затримок була пов'язана з відсутністю громадської ради експертів, залучених до фахового вибору нових назв.

У Херсоні в березні запрацювала міська комісія з перейменування. Вона утворила робочу групу з експертів, які підготували список назв у Херсонській міській територіальній громаді, які, на їхню думку, потребують дерусифікації або деколонізації. 10 травня була оприлюднена перша черга для перейменування. Серед запропонованих нових назв – на честь Героїв Херсона, Бахмутська, Маріупольська, Бандери, повернення історичних назв. Обговорення запропонованих назв мало тривати до 10 липня.

3. Спільна справа

3.1. Взаємодія на рівні спільнота – влада. Довіра до рішень влади. Реагування на потреби та бізнесові й громадські ініціативи

>> МІСЦЕВІ ПРОГРАМИ

Воєнні дії спричинили велику кількість руйнувань цивільної інфраструктури, але поступово люди поверталися до Харкова. Було вирішено [поновити](#) функціонування міської цільової програми будівництва (придбання) житла для молоді. Ця програма додатково дасть можливість покрити потреби внутрішньо переміщених осіб, які переїхали з інших населених пунктів області або з інших областей.

III. ТЕРИТОРІЇ ПІД УПРАВЛІННЯМ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ

1. Зміни в системі управління

Упродовж травня – червня 2023 року органи влади, органи місцевого самоврядування тилових регіонів працювали в декількох основних напрямках: організація життя громад; налагодження й розвиток співпраці із західними партнерами й донорами; надання допомоги Збройним Силам України.

Кабінет Міністрів України на засіданні 13 червня вирішив **створити** у восьми міністерствах і 12 регіонах посади заступників з відновлення. Посади заступників голів обласних державних адміністрацій **вводяться** у Донецькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській і Чернігівській обласних державних адміністраціях.

В Одеській області ключовою політичною подією травня – червня стало призначення нового очільника ОВА. 31 травня під час робочої поїздки в Одеську область Президент України Володимир Зеленський особисто **представив** новопризначеного голову Одеської ОВА Олега Кіпера, котрий досі очолював Київську міську прокуратуру. Попередній голова ОВА, Максим Марченко, був звільнений ще в середині березня.

1.1. Рішення влади, що позначилися на згуртованості

>> МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ

За даними моніторингу Закарпатської області, Кривоградський край Чеської Республіки приєднується до будівництва в Ужгороді реабілітаційного центру для поранених. Загалом шість чеських регіонів можуть долучитися до співфінансування центру. Загальна вартість проєкту – близько 60 мільйонів гривень.

У Чернівецькій області увагу приділили розбудові інфраструктури митниць. 22 червня під час чергової зустрічі міжнародної технічної групи з розбудови митної інфраструктури **йшлося** про необхідність удосконалення мережі залізничних пунктів пропуску, зокрема «Вадул-Сірет – Вікшани». Певні кроки були зроблені і в напрямі вдосконалення митної взаємодії з Республікою Молдова: **підписана** відповідна угода про будівництво нового мосту на українсько-молдовському державному кордоні через Дністер у районі населених пунктів Ямпіль (Україна) – Косеуць (Молдова), що важливо й з огляду на міжрегіональну взаємодію.

Миколаїв 13 червня **відвідала** делегація управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців. Під час зустрічі сторони обговорили питання забезпечення першочергових потреб ВПО, а також надання гуманітарної допомоги для відновлення пошкодженого житла у вигляді будівельних матеріалів на суму 2,2 мільйона доларів. Голова офісу Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців Мішель Альфаро розповіла, що для відбудови багатопверхових житлових будинків, пошкоджених внаслідок російських обстрілів, можливо залучити ресурси однієї з громадських організацій Японії.

Міська влада Миколаєва 26 травня підписала Меморандум про взаєморозуміння та встановлення солідарного партнерства з данським містом Ольборг (Aalborg). Документ передбачає співпрацю в питаннях економічного розвитку, будівництва, впровадження зелених технологій тощо. Зі слів мера, місто співпрацює з урядом Данії щодо тепло-, водопостачання, розроблення генерального плану Миколаєва та проєкту відбудови.

Міністерство енергетики України [передало](#) Миколаївській ТЕЦ п'ять екскаваторів JCB33CX, екскаватор-навантажувач «Hyundai» та автокран XCMG 25. Техніка придбана за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини, Секретаріату енергетичного співтовариства та програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

Миколаїв стане першим серед європейських міст, де воду будуть [очищувати](#) інноваційні установки. П'ять таких установок місто отримає від Німеччини.

>> МІЖРЕГІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ

Через підрив російськими терористами дамби Каховської ГЕС у Тернопільській області [розгорнули](#) 400 місць для постійного перебування та харчування людей. «Рятувальники Тернопільщини готові у разі потреби до термінового виїзду на місце руйнації, щоб допомагати ліквідувати наслідки затоплення. Також наше управління ДСНС збирає необхідну техніку для ліквідації надзвичайної екологічної ситуації. Йдеться про мотопомпи і човни», – повідомив начальник Тернопільської ОВА Володимир Труш. Також він зазначив, що Тернопільська область відправила 50 тонн питної води на Херсонщину.

6 червня у Львівській міській раді оперативно [зібрали](#) засідання міської евакуаційної комісії, на якій напрацювали алгоритм прийому людей, евакуйованих з підтоплених населених пунктів. У червні при Львівській ОВА [створили](#) координаційний центр з підтримки цивільного населення. Зі складу Львівського обласного центру екстреної медичної допомоги [передали](#) гуманітарну допомогу на Херсонщину.

У Закарпатській ОВА повідомили, що Закарпаття має регіональний план оперативного реагування на надзвичайні ситуації та готове приймати евакуйованих мешканців Херсонщини. За даними представників влади, станом на червень в області було близько [двох тисяч місць](#) для довгострокового проживання. За потреби в найкоротші терміни можна розгорнути ще до 10 тисяч тимчасових у закладах соціальної сфери.

За [даними](#) міського голови Олександра Сенкевича, у Миколаєві 6 червня розгорнули два пункти збору людей з Херсонщини – на залізничному вокзалі та автовокзалі. Далі їх евакуйовували в інші регіони. Начальник ОВА Віталій Кім розповів, що для евакуації людей місцева влада Миколаєва виділила 10 автобусів, які розвозили людей по місту, і 10 автівок, які доставляли воду до Херсона. «Снігурівка може прийняти до 200 людей-переселенців. Розгорнуто 350 додаткових ліжок для евакуйованих», – сказав Кім.

Станом на 15 червня послугами одного з приймальних пунктів евакуації в Миколаєві [скористалося](#) близько 1 000 осіб. Разом з волонтерами там працювали представники міжнародних і громадських організацій – Червоного Хреста України, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Данської ради у справах біженців, французької гуманітарної організації «ACTED» і місцевої ГО «Десяте квітня». Вони надавали гуманітарні набори, гаряче харчування та реєстрували евакуйованих для отримання грошової допомоги.

«Данська рада у справах біженців виплатила переселенцям по 6 660 грн, на що спрямувала 2,7 мільйона гривень, також «Укрпошта» виплатила по 2 тисячі гривень на дорослу людину, по 3 тисячі на дитину чи людину з інвалідністю», – [сказав](#) Віталій Кім.

16 червня начальниця Івано-Франківської ОВА Світлана Онищук [підбила](#) попередні підсумки допомоги територіям, які постраждали внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС. За тиждень вдалося зібрати та відправити для постраждалого регіону близько 100 тонн питної води, 20 тонн харчових продуктів, 5 тонн засобів гігієни та побутової хімії, 400 кілограмів одягу, корм для тварин і ємності для води, два автомобілі шиферу, який надало підприємство «Івано-Франківськ ДАХ».

15 червня відбулася чергова 36-а [сесія](#) Івано-Франківської міської ради. Депутати ухвалили рішення про допомогу прифронтовим населеним пунктам Гуляйполе Запорізької області та Покровське Дніпропетровської області, де воюють бійці 102-ї бригади Сил територіальної оборони з Франківщини. Депутати вирішили виділити субвенцію по 500 тисяч гривень кожній громаді на придбання паливно-мастильних матеріалів і засобів реабілітації.

>> ДОСТУП ДО УКРИТТІВ

У ніч на 1 червня Росія здійснила черговий масований удар по Києву. Внаслідок падіння уламків збитої ракети перед закінченням входом до укриття [загинуло](#) троє людей. Того ж дня Президент України Володимир Зеленський доручив перевірити всі укриття в Україні.

Перевірка укриттів [показала](#), що 26% об'єктів не придатні для використання, а ще 9,3% – виявилися зачиненими. На спеціальному засіданні Рада національної безпеки і оборони України доручила місцевій владі та Кабінету Міністрів України за місяць упорядкувати укриття, а також посилити відповідальність за їх неналежне утримання та відмову в наданні доступу.

До прикладу, під час перевірки в Чернівецькій області [з'ясувалося](#), що 65 укриттів приватної та комунальної форми власності були зачиненими. Міський голова Роман Клічук під час брифінгу [наголосив](#) на тому, що всі міські укриття будуть не лише відчиненими, а й комфортними, однак на час написання звіту інформації про стан реалізації цієї обіцянки немає. Тендери на ремонт укриттів [завершені](#). Переможці визначені. Загальна очікувана вартість [становить](#) майже 3,5 мільйони гривень. Термін завершення робіт – 31 серпня 2023 року.

Загалом в області [налічується](#) 1 785 захисних споруд. Однак не всі вони належно обладнані, хоча власники та орендарі приміщень на виділені субвенції повинні були забезпечити їх відповідний стан.

1.2. Доступ до публічної інформації

3 8 травня [запущено](#) новий застосунок «ТурБОТа про ВПО». Чат-бот допомагатиме переселенцям з Києва, Львова, Івано-Франківська та Чернівців знайти житло в новому регіоні, дізнатися, які документи необхідні для оформлення статусу ВПО, як і де отримати допомогу, адреси та номери телефонів центрів надання адміністративних послуг тощо, консультацію юриста. Проект реалізує Кримсько-татарський ресурсний центр у межах Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID).

2. Робота над ідентичністю

25 травня Львівська міська рада [затвердила](#) Програму сприяння функціонуванню української мови як державної. У програмі йдеться про формальну, неформальну та інформальну освіту, освітню місію на звільнених територіях, просування культури читання, української мови через посланців (авторитетних представників сучасної культури, освіти, спорту тощо), підтримку створення та поширення сучасного україномовного медіаконтенту, літературної діяльності та книговидання, переосмислення літературного спадку тоталітарного режиму тощо.

2.1. Зміни в стандартах освіти

Усі школи Чернівецької громади [відмовилися](#) від масових святкувань останнього дзвоника. Серед позитивних зрушень можна згадати такі: 1) [перехід](#) усіх 15 закладів профтехнічної освіти Буковини на навчання за міжнародними програмами; 2) можливість [безкоштовного навчання](#) для людей віком 45+; 3) Чернівецька область стала однією з одинадцяти учасників [програми](#) ООН, яка передбачає надання фінансової підтримки закладам загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році.

Серед негативних подій: 1) перспектива [закриття](#) малих шкіл через відсутність коштів на зарплати; 2) [обвинувачення](#) в корупції керівництва юридичного коледжу в Чернівцях.

В Україні [продовжилася](#) реформа шкільного харчування, ініційована першою леді Оленою Зеленською, що реалізується через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва (SDC) та Посольство Швейцарії в Україні. Ідея реформи полягає в тому, щоб зробити харчування школярів більш здоровим. Одним з етапів її впровадження є створення кулінарних хабів – навчально-практичних центрів на базі закладів професійно-технічної освіти, що здійснюють підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кухарів, забезпечують перепідготовку працівників шкільних їдалень.

Торік були започатковані перші кулінарні хаби на Київщині та у Львові, а у 2023 році мають бути створені такі осередки ще в трьох областях (Тернопільській, Одеській, Полтавській), у яких планують підготувати 60 агентів змін із сучасними навичками.

Так, у Тернопільській області нові підходи до приготування їжі школярам [опанували](#) перші 20 майстрів у Чортківському професійному училищі. Надалі вони допомагатимуть іншим працівникам шкільних їдалень вивчати ці підходи.

2.2. Політика пам'яті: топоніміка, музейна справа, свята та їх відзначення

26 травня у Львівській ОВА [відбулося](#) засідання робочої групи з питань декомунізації з представниками 11 громад Львівського району. Робоча група виявила понад 240 об'єктів радянсько-тоталітарної спадщини. 52 з них уже демонтували.

В Одесі з 25 квітня по 25 червня проходило громадське обговорення перейменування об'єктів топоніміки на території міста. На засіданні історико-топонімічна комісія Одеської міської ради 22 травня [узгодила](#) перейменування 80 вулиць, провулків тощо.

Миколаївська міська рада [ухвалила](#) нове положення про перейменування топонімів – влада планує позбутися всіх назв, які стосуються наративів імперської, тоталітарної політики. Міський голова Олександр Сенкевич наголосив, що будь-які зміни буде обговорювати громадськість і лише після цього затверджувати міськрада. Окрім того, передбачено створення комісії з 15 осіб, що фахово вивчатиме доцільність перейменувань. У Миколаєві в середині червня [розпочалося](#) електронне опитування щодо перейменування вулиць, в обговоренні можуть узяти участь усі мешканці міста, які досягли 14 років та зареєстровані або мають фактичне місце проживання, у тому числі зареєстровані як ВПО. Голосування триватиме до 15 липня шляхом заповнення форми в електронному вигляді.

2.3. Свобода віросповідання

Після надання у січні 2019 року Томосу Православній церкві України (далі – ПЦУ) про свій [перехід](#) з УПЦ МП до ПЦУ заявили 1 370 громад. Найменше парафій УПЦ МП залишилося на Галичині – 17 на Івано-Франківщині, 27 на Львівщині і 74 в Тернопільській області. Окрім того, у цих областях найвищий відсоток переходів з Московського патріархату до ПЦУ. На Львівщині Московський патріархат втратив 46% своїх парафій, на Івано-Франківщині – 43,75%, а в Тернопільській області – 36%.

У Закарпатській області [діяли](#) 623 релігійні громади УПЦ МП, після 24 лютого 2022 року жодна не подала заяву до обласної адміністрації про перехід до ПЦУ. Утім, конфлікти між громадами УПЦ МП і ПЦУ за право користування будівлею храму траплялися й подекуди тривали не один рік. Як повідомив єпископ Ужгородський і Закарпатський ПЦУ Варсонофій (Руднік), в області були три єпархії ПЦУ, які загалом налічували трохи більше ніж 50 громад.

У Чернівецькій області, хоч і повільно, але тривав перехід громад до ПЦУ: громада храму святого архистратига Михаїла села Чорний Потік (Заставнівщина) [проголосувала](#) за це рішення. На час написання звіту готувалися відповідні документи для реєстрації. До ПЦУ протягом травня перейшли громади сіл [Погорілівка](#), [Самушин](#), [Росошани](#), [Нові Бросківці](#).

23 травня віряни УПЦ МП [вирушили](#) хресною ходою до Банченського чоловічого монастиря на честь Вознесіння Господнього, незважаючи на повідомлення на сторінці у фейсбуку Чернівецько-Буковинської єпархії про перенесення заходу. На організаторів складено протоколи, однак їхні імена не оприлюднені.

Напередодні, 22 травня, настоятелю Банченського монастиря УПЦ МП [митрополиту Лонгіну \(Жару\)](#) поліція за матеріалами Служби безпеки України [оголосила](#) підозру за розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Михайло Жар знаний своїми антиукраїнськими висловлюваннями ще з часів

Революції Гідності. Наразі є [інформація](#) про те, що митрополит переорієнтовується на Румунську православну церкву, що підтверджують публікації в румуномовних медіа.

13 травня [відбувся](#) форум християн-волонтерів у Чернівцях, у якому взяли участь понад 300 християн-євангелістів з різних куточків України. Захід організували БФ «Ми поруч» і «Mission Eurasia», яка з перших днів війни надає допомогу українцям як на сході, так і тим, хто був змушений покинути свої домівки й переїхати в інші населені пункти.

3. Спільна справа

3.1. Взаємодія на рівні спільнота – влада. Довіра до рішень влади. Реагування на потреби та бізнесові й громадські ініціативи

>> РЕЛОКАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ

На початку червня було [презентовано](#) дослідження про проблеми та перспективи релокованого бізнесу в Івано-Франківській області, проведене Центром громадської експертизи. Учасники опитування, підприємці з Донеччини, Харківщини та Херсонщини, які зараз працюють в Івано-Франківську, відмітили, що влада на місцях з розумінням ставиться до їхніх проблем і допомагає їх розв'язувати. Важливою для підприємців була співпраця та підтримка від Івано-Франківської торгово-промислової палати, яка стала оператором грантової програми Програми розвитку ООН для релокованого бізнесу. Також представники бізнесу відмітили зручність проведення реєстраційних процедур за допомогою онлайн-додатка «Дія». Серед найважливіших проблем релокованого бізнесу – дефіцит кваліфікованих відповідальних працівників; високі ціни на оренду житла для працівників; слабкий розвиток місцевих бізнесових кластерів; при активній допомозі міської влади – «непомітність» обласної влади в питаннях сприяння релокованому бізнесу. Загалом щодо влади підприємці наголошували, що головне – «не заважати» бізнесу, ухвалювати компромісні рішення. Це стосувалося і документальних перевірок, і застосування касових апаратів тощо. Багато підприємців відмітили, що після звільнення їхніх територій вони, відновлюючи роботу у своїх містах, планують також зберегти й розвивати свій бізнес в Івано-Франківську.

Станом на 11 червня у Львівській області було зареєстровано 230 релокованих підприємств. 16 червня у Львові [відкрили](#) центр для релокованого бізнесу на території лікарні святого Пантелеймона Першого медоб'єднання Львова. У ньому на пільгових умовах зможуть розмістити свої виробництва підприємства, переміщені через війну. На реалізацію проекту Програма розвитку ООН виділила грант на суму 5,5 мільйона гривень, ще 1,5 мільйона гривень – співфінансування з боку Львівської міської ради.

Після початку повномасштабної війни в місто Перечин на Закарпатті [переїхало](#) підприємство «Френдлі Віндтехнологі» з Краматорська – єдиний в Україні виробник вітроенергетичних установок мультимегаватного класу. Почалося будівництво нового виробничого цеху компанії, яка стане частиною майбутнього індустріального парку. Утім, місцеві мешканці нарікали, мовляв, підприємство забирає землю від громади, а виробництво шкідливе; що робота лише для релокованих працівників, а місцевих людей не беруть; що нібито заробітна плата для ВПО і місцевих – різна.

Проте на виробництві вже працює 800 осіб, підприємство за власний кошт буде в Перечині житло для своїх працівників. Узагалі компанія планує створити близько трьох тисяч нових робочих місць. На сесії Перечинської міської ради «Френдлі Віндтехнологі» виступило [ініціатором](#) створення спільної робочої групи з представниками громади, щоб розв'язувати всі питання.

>> МІСЦЕВІ ПРОГРАМИ

У Львівській області [продовжилося виконання](#) першочергових завдань Програми реалізації пріоритетних інфраструктурних проектів, а саме відновлення та модернізація об'єктів, що використо-

вуються або можуть використовуватися для розміщення ВПО. У Департаменті фінансів Львівської ОВА [зазначили](#), що реалізація програми дозволить створити додаткові 1 283 місця для проживання ВПО у 23 установах, а також завершити будівництво та реконструкцію десяти освітніх закладів і забезпечити сприятливі умови для навчання близько 3 000 учнів і дітей у дошкільних закладах.

25 травня на сесії Львівської міської ради [затвердили](#) Програму соціально-культурного відновлення «Місто лікує» на 2023–2024 роки. У межах цієї ініціативи відбулися безкоштовні екскурсії містом для військовослужбовців, які проходять лікування чи реабілітацію в медичних закладах Львівської міської територіальної громади.

3.2. Взаємодія на рівні суспільства. Ініціативи. Довіра між групами

>> ДОПОМОГА АРМІЇ

9 травня на Донеччину [передали](#) сотий дрон у межах дванадцятої гуманітарної місії Міжнародного штабу допомоги українцям та проекту «1 000 дронів для України», ініційованого «Dignitas fund» за підтримки Львівської та Донецької ОВА. Сотий дрон відправили військовим від Міжнародного об'єднання жінок-українок, які збирали кошти під час акції з висадження дерев «Greening of the Planet». Також захисникам і захисницям доставили автомобілі від «Forpost fund» і гуманітарний вантаж (харчові продукти, тактична медицина, засоби гігієни тощо) від Міжнародного штабу допомоги українцям, ГО «Дія», «Business Woman Pro Canada», Надії Яшан.

22 травня в межах благодійної ініціативи «Пташки Перемоги» [передано](#) 70 дронів для захисників і захисниць бригад Збройних Сил України зі Львівщини. Благодійна ініціатива «Пташки Перемоги» об'єднує соціально відповідальний бізнес, меценатів, благодійників, усіх охочих підтримати українську армію.

22 травня івано-франківський [#SaveUkraineNow](#) (SUN) закупив і передав військовим засоби зв'язку та комплектуючі загальною вартістю понад 680 тисяч гривень. Прикарпатські захисники отримали 20 наборів автомобільних радіостанцій «Motorola» з гарнітурою, кріпленнями та кабелями, а також 50 додаткових батарей до ручних рацій «Hytera». Обладнання відправилось в одну за найгарячіших точок фронту. Загалом від початку повномасштабного вторгнення SUN передав військовим засобів цифрового радіозв'язку загальною вартістю понад 23 мільйони гривень. Координаційний центр допомоги військовим Прикарпаття [#SaveUkraineNow](#) (SUN) створений після 24 лютого 2022 року громадськими організаціями, бізнесами разом з військовими для забезпечення комплексної підтримки сил оборони з Івано-Франківської області на передовій.

Депутат Миколаївської міськради Юрій Степанець [здійснив](#) благодійний заїзд на візку з Миколаєва до Херсона, щоб зібрати кошти на автівку для окремого взводу розвідки 409-го стрілецького батальйону. За його словами, заїзд пройшов вдало та без технічних складнощів. Заплановані 200 тисяч гривень на авто для військових чоловік [зібрав](#), ще не доїхавши до Херсона.

>> ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА

Мешканці Снігурівської, Горохівської, Березнегуватської громад Миколаївщини, які постраждали від підтоплення внаслідок підриву РФ греблі Каховської ГЕС, можуть отримати від держави одноразову грошову допомогу розміром 5 000 гривень і від [Міжнародної організації з міграції](#) – 6 600 гривень на кожного члена сім'ї.

>> МЕДИЧНА ДОПОМОГА

У Львові продовжив роботу національний реабілітаційний центр «[НЕЗЛАМНІ](#)» (UNBROKEN) – місце, де дорослі та діти, які постраждали від війни, отримують комплексну медичну допомогу, зокрема від спеціалістів з реконструктивної хірургії, ортопедів, протезистів. Постраждалим встановлюють роботехнічні протези, які виготовляють у центрі. Окрім того, у центрі займаються фізичною, психологічною та психосоціальною реабілітацією постраждалих військових і цивільних. За словами мера Ан-

дрія Садового, міста-побратими Львова вже підтримали проєкт, зокрема Вільнюс, Фрайбург, Вроцлав. Німецький уряд передбачив 10 мільйонів євро на підтримку центру, рада міста Варшави [передасть](#) благодійну допомогу на 431 406,38 євро. 25 травня 9 мільйонів гривень [виділили](#) польські депутати з міста Гданськ для підтримки будівництва реабілітаційного центру.

У Львові [розпочали](#) будівництво соціального житла для пацієнтів центру «НЕЗЛАМНІ». Заплановано звести вісім будинків, де зможуть тимчасово проживати 700 людей. Єврокомісія надає на цей проєкт 19,5 мільйонів євро.

4. Зміни в соціальній структурі

4.1. Виклики, пов'язані зі становищем жінок і дітей, людей з інвалідністю

В Івано-Франківську активно [працював](#) гуманітарний центр Спільноти святого Егідія для ВПО, де переселенці раз на місяць могли отримати гуманітарну допомогу. Тут волонтерили переселенці із Запоріжжя, Луганська, Дніпра. Волонтери за день приймали близько 300 ВПО. У центрі працювала дитяча школа миру. Тут облаштували дитячу кімнату-майданчик, де діти спільно з волонтерами можуть виконувати шкільні домашні завдання, брати участь у цікавих конкурсах, вікторинах, екскурсіях, вивчати іноземні мови та малювати.

На базі миколаївського волонтерського центру Будинку офіцерів флоту 19 червня [почав діяти](#) благодійний дитячий табір літнього відпочинку «Щасливі канікули». Сформовані три зміни по 25 людей у кожній. Усі учасники – діти із сімей ВПО.

У Миколаївській обласній бібліотеці для юнацтва 22 травня [відбувся](#) інтерактивний театралізований захід «Українці без бар'єрів», завданням якого стало знайомство миколаївців з проблемою бар'єрів у суспільстві. Враховуючи європейський досвід розкриття соціальних тем широкому загалу, організатори обрали театралізацію основним методом впливу на глядача.

4.2. Потреби вимушених переселенців. Реагування

На Закарпатті [планували залишитися](#) понад 30% вимушених переселенців – близько ста тисяч осіб. Про це свідчать дані соціологічного дослідження, проведеного на запит Закарпатської ОВА. Отримані результати актуалізували потребу в забезпеченні людей житлом.

В Ужгороді в травні підбили підсумки [моніторингу](#) становища, потреб і майбутніх намірів ВПО, які проживають в області. Дослідження спланувала й реалізувала Міжнародна організація з міграції у співпраці із Закарпатською ОВА, Закарпатським обласним благодійним фондом «Едельвейс» і Національним інститутом стратегічних досліджень. До розроблення інструментів збирання даних також долучився Офіс реформ Кабінету Міністрів України. Дослідження відбулося в усіх шести районах області 9–27 листопада 2022 року.

Основні результати: а) більшість ВПО переїхали на Закарпаття з Харківської, Донецької та Запорізької областей; б) ВПО і закарпатці ключовою потребою здебільшого називають фінансову підтримку; в) майже 90% ВПО змогли отримати доступ до необхідних медичних, соціальних, освітніх та інших послуг і видів підтримки; г) понад 30% ВПО працевлаштовані (повна / неповна зайнятість). Місцеве населення зміни, що відбулися в громаді після прибуття ВПО, переважно оцінило позитивно. Найчастіше згадували зростання попиту на місцеві послуги (60%); зміну свого ставлення до інших регіонів України (34%), а також відчуття зміцнення громадської солідарності навколо спільної проблеми (28%).

Виникали нові об'єднання ВПО. Так, 16 червня в Коломийській громаді на Івано-Франківщині [створено](#) раду ВПО. Основна діяльність цього органу буде спрямована на захист прав ВПО, працев-

лаштування, облаштування житла, допомогу в розвитку релокованого бізнесу й адаптації в іншому місті загалом. Ініціатива належить переселенці з Маріуполя, юристці Наталії Ніплюхіній. На її думку, насамперед треба налагодити ефективне спілкування влади та громадян.

>> ЖИТЛО ДЛЯ ВПО

21 червня [відбулася](#) координаційна зустріч з питань реалізації житлового проєкту Міжнародної організації з міграції спільно зі Львівською та Луганською ОВА. Проєкт стартував у 2020 році на Луганщині. Проте у зв'язку з повномасштабним вторгненням його перенесли на Львівщину. Заплановано будівництво трьох житлових комплексів у Кам'янка-Бузькій і Дрогобицькій громадах, а також реновацію житла в місті Старий Самбір, де зможе проживати від 1 326 до 1 668 ВПО. Загалом має бути створено від 442 до 556 квартир.

На Николаївщині розробили проєкт 26-секційної будівлі, розрахованої на понад 1 700 квартир для ВПО. Заступник голови Николаївської ОВА Олександр Трайтлі [наголосив](#): «Ми поставили перед собою амбітну ціль – створили проєкт на будівництво у місті Первомайську 26-секційної будівлі на понад 1 700 квартир для ВПО. Запрошую всіх донорів, міжнародні установи приєднатися і допомогти нам реалізувати цей проєкт». Також він додав, що проблема забезпечення житлом зараз дуже актуальна, багато мешканців області втратили власні помешкання через обстріли.

На Свалявщині в Закарпатській області [готувалися](#) до відкриття житла для понад 100 переселенців. Модульне містечко мали відкрити на території Свалявського професійного будівельного ліцею, де зводили десять модульних будиночків і на цій же території облаштовували під житло гуртожиток ліцею. Роботи виконувалися за фінансової підтримки фонду «Карітас Чеської Республіки».

У Чернівецькій області на початку травня було [оприлюднено](#) узагальнену інформацію про кількість місць, облаштованих для переселенців у 2022–2023 рр.: відібрано 40 об'єктів для створення нових і покращення наявних умов проживання; на двадцятьох ремонтні роботи завершені; на інших триває ремонт (11), проводяться тендери серед підрядників.

>> ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВПО

За [даними](#) заступниці директора Закарпатського обласного центру зайнятості Беатрисі Білецької, від початку повномасштабного вторгнення роботу в регіоні знайшли майже 640 вимушених переселенців, від початку цього року – 118 осіб.

У регіоні діяли й грантові програми, спрямовані на збереження трудового потенціалу та розвиток бізнесу. Зокрема, за кожну працевлаштовану особу з-поміж ВПО підприємці могли отримати компенсацію, а для учасників бойових дій, осіб з інвалідністю та членів їхніх сімей діяла грантова програма, за якою вони могли одержати від 250 тисяч до 1 мільйона гривень на створення або розвиток власної справи.

У червні начальниця Івано-Франківської ОВА Світлана Онищук [підбила](#) підсумки працевлаштування переселенців в області: за час повномасштабної війни на Прикарпатті працевлаштували 842 ВПО; послугами служби зайнятості скористалися 4,7 тисячі ВПО, з яких 2,6 тисячі отримали статус безробітних; цього року 5 ВПО отримали ваучери на навчання та підвищення кваліфікації, 20 – залучили до громадських та тимчасових робіт, 24 – до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану; за працевлаштування 679 ВПО обласний центр зайнятості надав компенсації 405 роботодавцям.

4.3. Потреби добровольців територіальної оборони. Реагування. Мобілізація

Важливою проблемою залишалася організація військового призову громадян. Спостерігалася тенденція ухилення осіб призовного віку від мобілізації. Так, за [даними](#) попереднього звіту Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих порушень законодавства України у сфері отримання, розподілу, транспортування, зберігання, використання за цільовим призначенням

гуманітарної та іншої допомоги, ідеться про значну кількість чоловіків призовного віку, які після спливу термінів перебування за кордоном не повернулися в Україну. «Кількість таких осіб становить 9 373 особи, або 11,17% загальної кількості», – ідеться в документі. Найбільше таких випадків у Харківській, Тернопільській і Волинській областях.

Установи, що забезпечують мобілізаційні процеси, вишукували нові підходи для виконання своїх завдань. 13 червня начальник Івано-Франківського міського територіального центру комплектування та соціальної підтримки Роман Плитус підписав [наказ](#) «Про проведення загальної мобілізації». Документ, зокрема, передбачає, що військовозобов'язані чоловіки Івано-Франківської громади повинні звернутися до територіального центру комплектування та соціальної підтримки протягом 10 днів. У [документі](#) йдеться про мобілізацію людських і транспортних ресурсів та заборону змінювати місце проживання військовозобов'язаним без дозволу начальника центру.

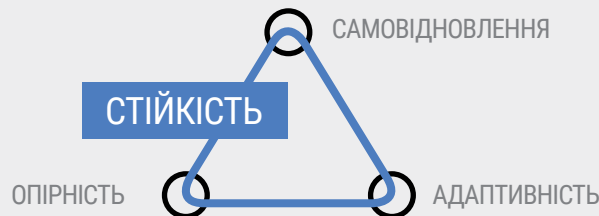
Також суспільний резонанс мала [заява](#) голови Коломийської районної військової адміністрації Любомира Глушкова про те, що на Прикарпатті призупинять планову госпіталізацію чоловіків віком від 18 до 59 років без згоди територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Посадовець, зокрема, сказав: «Враховуючи ситуацію правового режиму воєнного стану, підготувати і довести до закладів охорони здоров'я Івано-Франківської області рішення щодо тимчасового припинення планових госпіталізацій військовозобов'язаних пацієнтів без погодження з Територіальним центром укомплектування. Забезпечити інформування про госпіталізацію військовозобов'язаних віком від 18 до 59 років».

Заступник голови Івано-Франківської ОВА Віталій Ільчишин [повідомив](#), що Рада оборони не ухвалювала рішення про заборону на госпіталізацію. Було доручено опрацювати та підготувати своє рішення департаменту охорони здоров'я про заборону або ні. «Івано-Франківська ОВА працює у рамках чинного законодавства і не порушить прав людини, адже кожен має право на якісну медичну допомогу згідно Конституції. Погоджуюся, що цей пункт, викладений на Раді оборони, не конкретизований, що і викликало двояке трактування серед громадськості. Всім мешканцям і гостям Прикарпаття зараз надають допомогу, як і зазвичай», – сказав він.

МЕТОДОЛОГІЯ ЗБОРУ ДАНИХ

Концептуальна рамка підходу Національної платформи стійкості та згуртованості

СТІЙКІСТЬ – суспільна практика на національному, регіональному та місцевому рівнях, яка створює можливості для подолання викликів і трансформації.

Ми вимірюємо її в трьох площинах:

- **адаптація** суспільних систем та інститутів до криз і різких змін середовища;
- **самовідновлення** – мобілізація громадян, інститутів для розв'язання різних гуманітарних, соціальних і безпекових завдань у співпраці;
- **опірність** – стабілізація моделей співпраці між владою, бізнесом, громадянським суспільством, які сприяють підвищенню рівня міжсекторальної довіри в ході трансформації.

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ – стан соціальних зв'язків у суспільстві між суспільними групами (по горизонталі) та між суспільством і владою (по вертикалі). Вимірюється за рівнями довіри та нормами взаємності (розвитком позитивного соціального капіталу); міцністю громадянського суспільства; наявністю інститутів управління конфліктами (наприклад, відповідальна демократія, незалежне судочинство тощо).

СТІЙКІСТЬ І СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ базуються на спільних підходах і цінностях, розмаїтих моделях взаємодії.

>> **ФОКУС:**

- на акторах, змінах в управлінні, оцінюванні вразливості, здатності до адаптації, трансформації на відміну від повернення в попередній стан.

>> **ЗБІР ДАНИХ:**

- тимчасово окуповані та прифронтові території – Луганська, Донецька, Запорізька, Херсонська, Харківська області;
- території, де не ведуться бойові дії, – Одеська, Миколаївська, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська, Чернівецька області.

ДЖЕРЕЛА ДАНИХ – публікації в ЗМІ, рішення органів влади, проекти рішень органів влади, дані опитувань громадської думки, дані в соціальних мережах, звіти неурядових організацій, будь-яка інша оприлюднена інформація. Дані збирають координатори Національної платформи стійкості та згуртованості у 12 областях, спираючись на джерела даних, власне розуміння стану справ і залученість у місцеві процеси згуртованості.

>> ПРОБЛЕМАТИКА

На тимчасово окупованих територіях:

- **Динаміка окупації.** Просування російських військ, становище окупованих населених пунктів; позиції мешканців регіону / громади / політичних сил щодо російських окупаційних і військових дій.
- **Зміни в системі управління.** Рішення та інформація від окупаційної влади; прояви колабораціонізму; вилучення майна; експропріація продуктів окупаційними адміністраціями.
- **Гуманітарна ситуація.** Фільтраційні дії окупаційної влади; примусова депортація та її напрямки; захоплення заручників; рекрутинг у збройні формування; характер евакуації; руйнування; доступ до медичної допомоги.
- **Робота над ідентичністю.** Робота навчальних закладів, міграція здобувачів освіти та викладачів, примусова русифікація; російські державні стандарти освіти; політика пам'яті: топоніміка, музейна справа, свята та їх відзначення; діяльність релігійних організацій.
- **Зміни в соціальній структурі.** Виклики, пов'язані зі становищем жінок і дітей, людей з інвалідністю.

На територіях, де не відбуваються бойові дії:

- **Динаміка військових дій.** Обстріли / озброєння, застосоване проти мирного населення; руйнування.
- **Зміни в системі управління.** Організація діяльності органів влади та доступ громадян до ухвалення рішень на місцевому рівні; доступ до публічної інформації; координація дій волонтерів і влади, а також органів влади між собою, органів влади та військових, волонтерів і військових тощо.
- **Гуманітарна ситуація.** Доступність питної води, їжі, зв'язку, електроенергії; доступ до медичної допомоги; надання гуманітарної допомоги на регіональному рівні.
- **Зміни в суспільному середовищі.** Ставлення в громадах до змін у символіці, календарях (свята, пам'ятні дні); перейменування вулиць та інших об'єктів; робота навчальних закладів, міграція здобувачів освіти та викладачів; громадянське суспільство та бізнес, ринок праці.
- **Становище внутрішньо переміщених осіб.** Забезпеченість житлом і роботою; інтеграція в громаду, що приймає; мережування.

>> ПЕРІОДИЧНІСТЬ ВИХОДУ ЗВІТУ

Початковий моніторинговий звіт охоплює перші чотири місяці широкомасштабного вторгнення (лютий – червень), починаючи з 24 лютого 2022 року; наступні звіти – по два місяці.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НЕЗАЛЕЖНИЙ ЦЕНТР ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Український незалежний центр політичних досліджень – неурядовий непартійний аналітичний центр.

УНЦПД з 1991 року спрямовує свої зусилля на утвердження демократії та впливового громадянського суспільства в Україні. Ми пропонуємо рішення для державної політики у сфері демократії, співпрацюємо із зацікавленими сторонами, здійснюємо комунікаційні кампанії.

За нашою діяльністю можна стежити на сайті www.ucipr.org.ua та в соціальній мережі Facebook – <https://www.facebook.com/UCIPR>.

Долучитися до нашої діяльності можна через різні види партнерства, написавши нам на електронну скриньку ucipr@ucipr.org.ua.

СТІЙКІСТЬ ТА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Періодичний звіт на основі моніторингових матеріалів з обраних регіонів України
Випуск 7. Травень – червень 2023 року

Горобчишина Світлана Анатоліївна
Коваленко Ольга Сергіївна
Конончук Світлана Григорівна
Скворцова Валерія Олегівна

Редакторка – Добоні Мар'яна Іванівна

Дизайнер – Буравченко Сергій Валерійович

Електронне видання

Випуск 07.08.2023

